

พลวัตประชาสังคม : บทเรียนจากญี่ปุ่นต่อสังคมไทย

กฤษฎา บุญชัย *

จุดเริ่มต้นของความสนใจต่อเรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคมไทยมีมาตั้งแต่งานศึกษาของ จอห์น เอฟ. เอ็มบริ (John F. Embree) ในปี 2493 ที่เสนอวิเคราะห์สังคมไทยว่ามีโครงสร้างหลวม Loosely structured social system) แนววิเคราะห์ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อสังคมไทยต่อเนื่องมากกว่า 25 ปี ซึ่งต่อมาภายหลังได้มีงานศึกษาวิจัยของนักวิชาการไทยและต่างประเทศที่ได้แย้งแนวคิดดังกล่าวจนตกไป แต่จุดที่น่าสนใจของที่มาแนวคิดของจอห์น เอ็มบริ ก็คือการเปรียบเทียบสังคมไทยกับสังคมอื่น ๆ ในเอเชีย โดยเฉพาะญี่ปุ่น ที่เอ็มบริชี้ให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคมในหมู่บ้านที่มีความแน่นแฟ้น ประเด็นที่น่าจะศึกษาต่อจึงมิใช่ว่า โครงสร้างสังคมของใครจะหลวมหรือแน่นแฟ้นกว่า แต่อยู่ที่ว่าทั้งสังคมไทยและญี่ปุ่นที่แต่เดิมเป็นสังคมหมู่บ้าน ชุมชนแบบเกษตรกรรม มีโครงสร้างความสัมพันธ์ที่แนบแน่นภายใต้ระบบอุปถัมภ์ แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคทันสมัย (modernization) การเติบโตของเมือง การรวมศูนย์อำนาจรัฐ และการครอบงำทางวัฒนธรรมจากส่วนกลางอันเป็นวัฒนธรรมทุนนิยมและอุตสาหกรรมนิยม ชุมชนแบบเดิมล่มสลายลง (เริ่มหลวม) สังคมญี่ปุ่นที่ก้าวสู่อุตสาหกรรมนิยมเต็มตัวเช่นนี้จะมีนวัตกรรมอะไรเกี่ยวกับการเติบโตของภาคประชาสังคม (civil society) ที่เป็นบทเรียนต่อสังคมไทยได้บ้าง

จากการศึกษาของฟุคุทาเค ทาดาจิ (บุญยง ชื่นวิมล, 2538) เกี่ยวกับพัฒนาการโครงสร้างสังคมญี่ปุ่นตั้งแต่อดีตกาล เป็นสังคมศักดินาที่มีระบบเจ้าที่ดินกับผู้เช่า มีการแบ่งชนชั้น เช่น ชนชั้นสูง ชามูไร พ่อค้า และชาวนา เป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่เชื่อมโยงผู้คนในลำดับชั้นทางสังคมไว้ ขณะเดียวกันในหน่วยย่อย สังคมครอบครัว หมู่บ้านของชาวญี่ปุ่นมีความเหนียวแน่น ผู้คนฝังตัวในครอบครัว ชุมชน โดยมีสถาบันทางสังคมเช่น ครอบครัว เครือญาติ เป็นตัวเชื่อมความผูกพัน ขณะเดียวกันโครงสร้างทางสังคมได้กำหนดบทบาทหน้าที่ของคนทั้งหญิงชาย ผู้อาวุโส เด็ก และเป็นกลไกการควบคุมพฤติกรรมของสังคม จนยากที่ขยับเขยื้อนได้ จนกล่าวได้ว่าแม้สังคมญี่ปุ่นในปัจจุบัน ก็ยังได้รับอิทธิพลจากสังคมครอบครัวนิยมในอดีต จิตสำนึกครอบครัว และหมู่บ้าน จึงเป็นจิตสำนึกอันเข้มข้นมาตั้งแต่ประวัติศาสตร์

ในยุคสมัยเมจิ (1870) เริ่มเป็นจุดเปลี่ยนแปลงจากสังคมศักดินาสู่สังคมทันสมัย ผ่านมาถึงยุคไทโช (1920) และเข้าสู่ยุคโชวะ (1930) ระบบเศรษฐกิจของญี่ปุ่นก้าวสู่เศรษฐกิจการตลาดมากขึ้น ชีวิตของชาวบ้านไม่ได้จำกัดตัวอยู่เฉพาะแต่ในหมู่บ้านอีกเพียงอย่างเดียว แต่เริ่มขยายขอบข่ายออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้น พร้อมกับเปลี่ยนแปลงจากหมู่บ้าน (village) เป็นเมืองเล็ก (town) และเมืองใหญ่ (city)

* ประจำอยู่ที่ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

อย่างรวดเร็ว แรงงานในภาคเกษตรได้หลั่งไหลเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม ขณะเดียวกันในด้านการปกครองของ
รัฐเอง ก็ได้รวบอำนาจสู่ส่วนกลาง และขยายแขนขาของรัฐสู่ชุมชนชนบทมากขึ้น โดยแต่เดิมนั้นชุมชน หมู่
บ้านเป็นหน่วยการปกครองที่มีความเป็นอิสระสูง แต่รัฐได้จัดเขตการปกครองท้องถิ่นโดยสร้างเขตตำบล
และเทศบาลตามมา เพื่อให้องค์กรการปกครองท้องถิ่นเป็นตัวแทนของรัฐ (agency) มากกว่าเป็นอิสระโดย
ตนเอง ปรากฏการณ์เช่นนี้ได้กัดกร่อนความเป็นสังคมชุมชนที่แน่นแฟ้น หรือความเป็นครอบครัวนิยมลงไป
มาก

ด้วยเหตุที่ประเทศญี่ปุ่นได้แรงบันดาลใจจากภายนอก การเกิดขึ้นของสังคมทันสมัย
ระบบทุนนิยม ก็เป็นแนวทางนำไปสู่การต่อสู้กับจักรวรรดินิยมภายนอก ประเทศญี่ปุ่นเองจึงสืบสานจาก
ศักดินานิยมสู่การเป็นจักรวรรดิญี่ปุ่นอันยิ่งใหญ่ในฐานะรัฐแบบครอบครัว พร้อมกับการปลุกระดมความคิด
ชาตินิยมขึ้นมา อันนำไปสู่การเกิดสงครามโลกในที่สุด ในวันที่ 14 สิงหาคม 1945 จักรพรรดิญี่ปุ่นประกาศ
ยอมแพ้อย่างไม่มีเงื่อนไข จุดเริ่มต้นภายหลังการสิ้นสุดจักรวรรดินิยมญี่ปุ่น คือการรับเอาลัทธิประชาธิปไตย
โดยที่เน้นสิทธิพื้นฐานของประชาชน ลัทธิที่ว่านี้ถูกยึดยึดจากส่วนบนลงมาข้างล่างจึงทำให้เกิดการบิด
เบี้ยวไปมาก หรือแม้แต่ชนชั้นปกครองเองก็มีวิธีคิดที่แตกต่างไปจากประชาธิปไตยตามแบบตะวันตก ใน
ช่วงที่ญี่ปุ่นประสบความหายนะจากสงครามนี้เอง ทำให้รัฐต้องเร่งฟื้นฟูประเทศ เร่งสร้างความเข้มแข็งให้
กลับคืนมาโดยเร่งด่วน การปฏิรูปโครงสร้างของประเทศขนานใหญ่ ระบบครอบครัวแบบศักดินาถูกยกเลิก
ไปตามกฎหมายพร้อมกับการตรากฎหมายรองรับระบบครอบครัวเดี่ยว พุศุทาเคะ ทาดาจิได้บรรยายการ
เปลี่ยนแปลงหลังสงครามไว้ว่า สถาบันครอบครัวแบบเดิมถูกทำลาย เกิดครอบครัวแบบใหม่ แต่จิตสำนึก
แบบครอบครัวยังคงสืบเนื่องและขยายตัว แม้แต่ในระบบบริษัทอุตสาหกรรมที่เติบโตขึ้นมาอย่างรวดเร็ว

สังคมหลังสงคราม

ญี่ปุ่นหลังสงครามโลก จากหายนะสู่มหาอำนาจทางเศรษฐกิจ เป็นช่วงที่มีนักวิชาการทั่วโลกศึกษา
ไว้อย่างมากมาย ดังเช่น แมคคีน (John Knight, 1996) ได้ชี้ประเด็นว่า “บุญและสำคัญที่ทำให้ญี่ปุ่นประสบ
ความสำเร็จในด้านเศรษฐกิจ คือ รัฐมีความเข้มแข็งเพียงพอที่จะควบคุมส่วนต่าง ๆ ในสังคมให้เป็นไปใน
แนวทางพัฒนาประเทศเดียวกัน “ เป็นกิจกรรมของสาธารณะก็เป็นการนำโดยรัฐ ด้วยเหตุผลดังกล่าวก็ทำ
ให้พัฒนาการประชาธิปไตยของญี่ปุ่นถูกมองว่าไม่ใช่ประชาธิปไตยแท้จริง และที่สำคัญอีกประการดูเหมือน
ว่า ภาคสาธารณะได้ถูกแบ่งจากภาคเอกชนอย่างชัดเจน ซึ่งในส่วนของภาคสาธารณะเป็นส่วนที่รัฐมีบทบาท
นำโดยตลอด ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าในช่วงหลังที่ภาคทุนเอกชนเติบโตจนมีอำนาจเหนือรัฐ และเข้าครอบงำ
รัฐจนผลกลายเป็นรัฐธุรกิจ ซึ่งมีนายยะรัฐ (ราชการ+ธุรกิจ) เติบโตเข้มแข็ง แต่ภาคประชาสังคมกลับมิได้
เติบโตตามไปด้วย ซึ่งแตกต่างไปจากประเทศตะวันตกที่ทุนนิยมปัจเจกชนเติบโต ในขณะที่ภาคประชา
สังคมก็มีพัฒนาการด้วย

เหตุผลที่สำคัญอีกประการของการเสียศูนย์ของประชาสังคมญี่ปุ่นก็คือ การเกิดขึ้นของ “กลุ่มนิยม” (Groupism) อันเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องจากวัฒนธรรมครอบครัวนิยมที่ขยายตัวมาเป็นกลุ่มนิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเมือง อาจกล่าวได้ว่าสังคมญี่ปุ่นยุคหลังสงครามถึงปัจจุบันเป็นสังคมที่มีกลุ่มเป็นศูนย์กลาง ปัจเจกชนในญี่ปุ่นจะสังกัดเป็นสมาชิกหรือผูกพันอย่างแน่นแฟ้นกับกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งในด้านบวกสมิธ (John Knight, อ้างแล้ว) ได้ชี้ว่า สังคมกลุ่มนิยมดังกล่าวทำให้ปัญหาอาชญากรรมลดลง เพราะปัจเจกชนถูกควบคุมโดยกลไกทางสังคม แต่กลไกดังกล่าวมิได้มาจากการควบคุมของสังคมส่วนร่วม แต่มาจากกลไกของแต่ละกลุ่ม เมื่อเป็นเช่นนี้พื้นที่ทางสังคมสาธารณะ (Public space) ไม่ได้ทำหน้าที่สร้างบรรทัดฐานทางสาธารณะ แต่พลังบรรทัดฐานกลุ่มต่าง ๆ ต่างหากที่ควบคุมพื้นที่สาธารณะดังกล่าว สภาพสังคมเช่นนี้เรียกได้ว่าเป็น “สังคมรังผึ้ง” ที่ดูภายนอกมีความเป็นเอกภาพ แต่แท้ที่จริงโครงสร้างสังคมก่อมาจากรังย่อยเป็นช่องมากมาย แต่ก็แบ่งเป็นกฎเป็นเหล่าที่แบ่งแยกชัดเจนแต่อัดแน่นอยู่รวมกัน ประชาสังคมโดยรวมจึงหาได้ใหญ่ไปกว่ากลุ่มต่าง ๆ ซึ่งในแง่ลบแล้ว สังคมรังผึ้งของญี่ปุ่นไม่ได้ก่อให้เกิดเป้าหมายร่วมของสาธารณะ ไม่ค่อยมีสิ่งทีเรียกว่าเป็นกิจกรรมสาธารณะเท่าที่ควร มีพฤติกรรมทางสาธารณะในระดับต่ำ ซึ่งไม่ก่อให้เกิดสุขสาธารณะ หรือไม่ทำให้ประชาสังคมมีวุฒิภาวะมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้รัฐเองจึงกุมบทบาทนำต่อกิจกรรมสาธารณะ และประชาสังคมโดยรวม

โมโตมียา กระบวนการกลายเป็นเมืองกับความขัดแย้งของชุมชน

ในยุคหลังสงครามโลก ที่รัฐได้เติบโตพร้อมกับกลุ่มทุนมากขึ้นทุกขณะ ในส่วนการปกครองท้องถิ่นนั้นรัฐบาลท้องถิ่นได้ถูกวางไว้เป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาที่สำคัญ โดยรัฐเองได้เริ่มกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น อันเป็นเงื่อนไขของระบบประชาธิปไตยที่เริ่มแผ่ลงมาสู่ระดับล่าง มีการเลือกตั้งให้ตัวแทนชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการปกครองท้องถิ่น แต่กระนั้นโดยทิศทางแล้วก็ยังถูกกำกับให้เป็นไปตามแนวทางของชาติในยุคปฏิรูป

ในภูมิภาคที่สูง (ประชากรประมาณ 5 ล้านคน) ซึ่งมีการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ซึ่งเป็นแนวทางการยกเลิกระบบศักดินาที่ดินที่ก่อให้เกิดลำดับชั้นทางสังคม แต่ในส่วนผืนป่ามิได้ถูกนับรวมด้วย ซึ่งผืนป่าที่วณนี้ก็ยังมิใช่ที่ดินเจ้าของที่อยู่ ช่วงหลังสงครามประชาชนบนที่สูงแตกสลายโยกย้ายไปมาก โดยอพยพไปรับจ้างแรงงานในภาคอุตสาหกรรม และในปี 1970 รัฐบาลญี่ปุ่นได้ออกกฎหมายการลดประชากร ซึ่งมีผลกระทบต่อนภูมิภาคพื้นที่สูง ซึ่งมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง ซึ่งรัฐบาลเองต้องการควบคุมประชากรในพื้นที่ดังกล่าวเพื่อการสงวนรักษาพื้นที่สูงไว้ ขณะเดียวกันก็มีโครงการพัฒนาเข้าไปส่งเสริมทั้งด้านเศรษฐกิจและการเมือง

โมโตมียา ก็เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับผลกระทบต่อนโยบายบนที่สูงดังกล่าว โดยในช่วงปี 1955-1995 ประชากรของโมโตมียาลดลงถึงร้อยละ 60 อันนำมาซึ่งสัดส่วนประชากรที่ไม่สมดุล คนหนุ่มสาวอพยพ

ออกจากบ้านไปทำงานอุตสาหกรรมในเมือง คนที่เหลืออยู่มักเป็นคนแก่เสียส่วนใหญ่ โรงเรียนในหมู่บ้านหลายแห่งปิดตัวลง โมโตมียาประสบปัญหาชุมชนล่มสลาย ในช่วงนั้นเองรัฐบาลมีแผนงานสนับสนุนภาคชนบทเช่น การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน การยกระดับคุณภาพชีวิต และกิจการสังคมสงเคราะห์ โดยมีการขยายหน่วยงานของรัฐในรูปเทศบาลเข้ามาดูแล ในโมโตมียาได้มีการตั้งสำนักงานเมืองขึ้น เพื่อพัฒนาให้โมโตมียายกระดับสู่ภาคอุตสาหกรรม โดยมีกิจกรรมทั้งด้านสาธารณสุข การเสริมสร้างชุมชนให้ยกระดับไปเป็นเมือง ซึ่งประกอบด้วยการพัฒนาทางกายภาพ เช่น การจัดตั้งถิ่นฐานมาในพื้นที่ต่ำ การควบคุมประชากร การก่อสร้างถนน โรงเรียน ในอีกด้านหนึ่งมีการพัฒนาสังคมเพื่อเปลี่ยนชนบทให้เป็นสังคมเมือง มีการก่อตั้งสัญลักษณ์ของเมือง เช่น ธงประจำเมือง เพลง นก ต้นไม้ ดอกเมือง ประจำเมือง เป็นต้น พร้อมกับการพัฒนารูปแบบของสังคมเมือง เช่น การเล่นกีฬา การจัดงานเทศกาล การแสดงศิลปะและอื่น ๆ ทั้งหมดนี้เพื่อเป็นการสร้างชุมชนในรูปแบบใหม่ ภายใต้แนวทางของรัฐ (เป็นการครอบงำทางวัฒนธรรมให้ตกอยู่ภายใต้วัฒนธรรมหลัก) ในสถานการณ์ที่ชุมชนถูกแทรกแซงอย่างรุนแรงเช่นนี้ ชาวบ้านที่นี้ตอบสนองหรือมีความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างไร มีความคิดเห็นที่น่าสนใจของชาวบ้าน 2 คน ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีดิตต่อกลไกการควบคุมทางสังคม และการเกิดขึ้นของกิจกรรมสาธารณะดังต่อไปนี้

กรณีแรก มิชิโกะ หญิงสาวอายุราว 20 กว่าปี เธอได้หวนกลับมาสู่หมู่บ้านในโมโตมียาซึ่งอยู่ในชนบท โดยก่อนหน้านี้เธอได้ทำงานโรงงานทำขนมปังอยู่ในเมืองภายหลังจากที่จบโรงเรียนมัธยมในหมู่บ้าน การหวนกลับคืนสู่บ้านคราวนี้มีมิชิโกะรู้สึกว่ โมโตมียามีแต่ความอึดอัด คับแคบ เพราะชีวิตในชุมชนมิได้แตกต่างไปจากก่อนมากนัก เพราะสังคมที่นี่ไม่ค่อยมีชีวิตส่วนตัวที่เป็นอิสระเช่นในเมือง เนื่องจากผู้คนในโมโตมียายังมีความใกล้ชิดแน่นแฟ้น โดยเฉพาะในครอบครัวพ่อแม่เธอก็ยังควบคุมความประพฤติของเธอเช่นเดียวกับตอนเป็นเด็ก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการคบหาเพื่อน การใช้จ่ายเงิน เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมข้างนอก การใช้ชีวิตในชุมชนจะสะดวกสบายได้ก็ต่อเมื่อคล้อยตามวัฒนธรรมของชุมชน ในความรู้สึกคับแคบอึดอัดของเธอ เธอวิเคราะห์ว่า ผู้คนในชุมชนของเธอมิได้มาก ผู้คนส่วนใหญ่ก็เป็นครอบครัว เครือญาติ รู้จักกันหมด ไม่ว่าจะเป็นทำอะไรก็ถูกจับตามอง หรือตกอยู่ในกลไกควบคุมทางสังคมที่เหนียวแน่น ชุมชนโมโตมียาจึงน่าเบื่อสำหรับเธอ

แต่เมื่อเร็ว ๆ นี้ มิชิโกะได้เข้าร่วมกับกลุ่มเยาวชน ที่จัดตั้งขึ้นโดยสำนักงานเมือง กลุ่มดังกล่าวมีกิจกรรมในด้านสาธารณะ หรือการพัฒนาในชุมชน มีการประชุมปรึกษาหารือกันในทุกเย็น การเข้าร่วมกลุ่มเยาวชนทำให้มิชิโกะรู้สึกมีความสุขมาก เธอได้มีเพื่อน ได้ทำกิจกรรมที่แปลกใหม่ไม่ซ้ำซากจำเจ ในปี 1994 เธอถูกเลือกโดยสำนักงานเมืองให้เดินทางเข้าร่วมกิจกรรมเรื่องการเงินสาธารณะที่ประเทศอังกฤษ โดยไปอยู่กับครอบครัวชาวอังกฤษสองเดือน ซึ่งโครงการดังกล่าวเป็นหนึ่งในโครงการนำร่องเพื่อการพัฒนา มิชิโกะได้ประสบการณ์จากโลกกว้าง ได้มุมมองที่สร้างสรรค์เกี่ยวกับการสร้างสรรค์ชุมชนให้น่าอยู่ เธอยังได้ศึกษาเกี่ยวกับกิจกรรมอาสาสมัครเพื่อสังคมในอังกฤษ เมื่อกลับมาเธอได้เป็นผู้นำเยาวชนในการทำกิจ

กรรมสาธารณะหลายอย่าง เช่น การลงทุนด้านการเงินในเทศบาล การทำกิจกรรมอาสาสมัครกับแม่บ้าน ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เป็นแผนงานของสำนักงานเมืองโดยตรง และกิจกรรมที่ประสบความสำเร็จอีกด้านหนึ่ง คือ กลุ่มเยาวชนทำความสะอาดถนนระหว่างหมู่บ้านกับเมืองเพื่อสร้างสิ่งแวดล้อมที่สะอาดตา ทั้งนี้เพื่อเป็นการชักชวนนักท่องเที่ยวเข้ามาเยี่ยมชม และเธอยังได้ไปผลักดันให้ชาวบ้าน กลุ่มแม่บ้านดำเนินกิจกรรมด้านความสะอาดในชุมชนด้วย ซึ่งกิจกรรมแบบอาสาสมัครเช่นนี้ก็ได้ถูกพัฒนามาเป็นพันธกิจร่วมของคนในชุมชน ด้วยกิจกรรมสาธารณะเช่นนี้ทำให้เธอไม่เบื่องานที่นี้อีกต่อไป

กรณีที่สอง คูริโมโตะ ชายอายุราว 50 ปี ในครอบครัวเขามีผู้คนถึงสามรุ่น พ่อแม่เขา เขาและภรรยา และลูก ๆ ในช่วงนี้ป่าในหมู่บ้านลดลงมาก ต้องนำเข้าไม้จากภายนอก คูริโมโตะทำอาชีพสร้างกระท่อมที่พักสำหรับนักท่องเที่ยว และจัดแจงความสะดวกให้นักท่องเที่ยว ในมุมมองของคูริโมโตะคิดว่าความสัมพันธ์ ความสมานฉันท์รักใคร่กลมเกลียวในชุมชนเสื่อมลงไปมาก ซึ่งเขาได้พุ่งเป้าไปที่การพัฒนาของรัฐที่นอกจากจะไม่ช่วยพัฒนาชุมชนแล้ว ยังเป็นตัวการในการบ่อนทำลายความเข้มแข็งของชุมชนลง ดังเช่น การเก็บภาษีที่ดิน ภาษีมรดกที่นำมาซึ่งความแตกแยกในครอบครัว หรือการเข้ามาเจ้ากี้เจ้าการทำกิจกรรมอะไรต่าง ๆ ที่แต่เดิมชาวบ้านเขาดูแลกันเอง ฟังตนเองได้ คูริโมโตะได้สะท้อนความรู้สึกว่า “ฉันคิดว่าการพัฒนาเมือง หัวใจต้องอยู่ที่การพัฒนาครอบครัว ถ้าคนทั้ง 3 รุ่นในครอบครัวอยู่ร่วมกัน จะไม่มีปัญหาเรื่องชุมชนล่มสลาย ครอบครัวจะมีความเป็นอิสระ พวกเราสามารถดูแลตัวเองได้โดยไม่จำเป็นต้องให้สำนักงานเมืองมาดูแล ฉันคิดว่าการพัฒนาชุมชนไม่ใช่สิ่งที่สำนักงานเมืองควรทำ แต่สิ่งควรทำก็คือ การให้แต่ละครอบครัวมีอิสระ แล้วชุมชนจะดูแลตัวเอง”

คูริโมโตะได้ยกตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดในชุมชนจากการฟังตนเองไปสู่การฟังภายนอก เช่น มีหมาตายอยู่ในถนนหมู่บ้าน ถ้าเป็นเมื่อก่อนชาวบ้านจะจัดการเอาไปฝังเองเรียบร้อย แต่เดี๋ยวนี้ชาวบ้านปล่อยไว้ ต้องรอให้เจ้าหน้าที่มาจัดการ กรณีดังกล่าวสะท้อนให้เห็นชัดว่า เมื่อสำนักงานเมืองได้มายุ่งย่าม แทรกแซงทำสวัสดิการหรือกิจกรรมสาธารณะต่าง ๆ โดยที่ชาวบ้านไม่ได้มีส่วนร่วม ทั้ง ๆ ที่กิจการสาธารณะส่วนใหญ่ชาวบ้านดูแลจัดการเองมาโดยตลอด ดังนั้นภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนในสายตาของคูริโมโตะจึงเห็นว่า ชุมชนเสื่อมลง ฟังพยานนอกแทนการฟังตนเอง อันเป็นผลจากการที่รัฐได้เข้ามาแทรกแซงกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน แม้จะเป็นด้วยความหวังดีก็ตาม

หมู่บ้านสู่เมือง

หากเปรียบเทียบมุมมองของมิชิโกะกับคูริโมโตะ จะพบถึงความแตกต่างของสิ่งที่เป็กิจกรรมสาธารณะในชุมชน แม้ทั้ง 2 คน จะอยู่ในหมู่บ้านที่เผชิญกับการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ตัวอย่างของการทำความสะอาดถนนจากทั้ง 2 หมู่บ้าน เราจะพบความแตกต่างของกิจกรรมสาธารณะ สำหรับมิชิโกะแล้วการรวมกลุ่มเยาวชนทำความสะอาดถนน เป็นการทำกิจกรรมแบบอาสาสมัคร ที่เยาวชนในหมู่บ้านเป็นคน

ร่วมคิด ร่วมทำ มิใช่เป็นการบังคับหรือเป็นหน้าที่ที่ต้องทำ จึงทำให้มิชิโกะเริ่มพบแนวทางหลุดจากความเบื่อหน่ายจากการทำกิจกรรมที่เป็นหน้าที่ทั้งในโรงงานเอง หรือแม้กระทั่งในชุมชน แต่สำหรับคุริโมโตะแล้ว การสูญเสียการพึ่งตนเองของชุมชน จากการที่รัฐมาเจ้ากี้เจ้าการ อีกทั้งกิจกรรมสาธารณะ เช่น การทำความสะอาดถนนก็เป็นกิจกรรมของสำนักงานเมืองที่ขาดการมีส่วนร่วมจากชุมชน แตกต่างจากกิจกรรมอาสาสมัครของมิชิโกะ สิ่งที่สะท้อนให้เห็นอีกประการของ 2 กรณีก็คือ สภาพของชุมชนที่เริ่มเปลี่ยนเป็นเมือง มีความซับซ้อนมากขึ้น ในระบบความสัมพันธ์แบบชุมชนเดิมซึ่งเน้นที่การพึ่งตนเองได้เสื่อมลง แต่จิตสำนึกดังกล่าวก็ยังคงหลงเหลืออยู่ การเข้ามาของรัฐหากเป็นไปเพื่อสร้างเงื่อนไขในการพึ่งตนเอง หรือการสร้างกิจกรรมอาสาสมัครเพื่อชุมชน ก็จะเป็นการสืบสานจากระบบการจัดการร่วมตามแบบวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมให้พัฒนายิ่งขึ้น เช่น การที่สำนักงานเมืองเสริมกิจกรรมให้แก่กลุ่มเยาวชนของมิชิโกะ หากแต่การกระทำของรัฐเป็นไปในลักษณะทำแทน ขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนต่อกิจกรรมสาธารณะในแบบอาสาสมัคร กลับเป็นการทำลายศักยภาพในการพึ่งตนเองลง

บทสรุป

พิจารณาในระดับชาติแล้ว สืบเนื่องญี่ปุ่นฟื้นตัวจากความหายนะอันเนื่องจากการพ่ายแพ้สงคราม ก็โดยอาศัยรัฐที่แข็งแกร่งที่สามารถควบคุมบทบาทการนำของทุกส่วนในสังคมได้ ทั้งนี้โดยอาศัยจิตใจอันมุ่งมั่นภายใต้วัฒนธรรมแบบครอบครัวนิยม ซึ่งต่อมาภาคทุนได้ผนวกกับรัฐให้เกิดความเข้มแข็งยิ่งขึ้น แต่ก็เพราะด้วยเหตุนี้เช่นกันที่ทำให้เกิดช่องว่างหรือสูญญากาศของภาคประชาสังคม อันหมายถึง ผู้คนทั้งปัจเจกชน หรือกลุ่ม ชุมชน เติบโตขึ้นมาด้วยการพึ่งตนเอง ช่วยเหลือเชื่อมโยงซึ่งกันเป็นเครือข่าย หรือกระบวนการทางสังคมที่เข้มแข็ง แต่ก็ถือว่าสังคมญี่ปุ่นจะไม่มีกลุ่ม องค์กรประชาชน เพราะแท้ที่จริงแล้วหัวใจของสังคมญี่ปุ่น กลับเป็นกลุ่มนิยมที่ปัจเจกชนเป็นสมาชิก หรือผูกพันกับกลุ่มของตน ซึ่งกลุ่มเหล่านี้เป็นตัวควบคุมสมาชิก สังคมแบบญี่ปุ่นจึงเป็นสังคมรังผึ้ง ที่มีกลุ่มมากมายเต็มไปหมด แต่ก็ยังเป็นกักเป็นเหล่า มีขอบเขตชัดเจน ไม่ค่อยมีการเชื่อมโยงแลกเปลี่ยน เรียนรู้ ร่วมมือซึ่งกันระหว่างกลุ่มต่าง ๆ จนสามารถก่อกำเนิดเป็นการเมืองของประชาชน หรือจิตสำนึกสาธารณะได้ ประชาสังคมในระดับชาติของญี่ปุ่นจึงขาดความเข้มแข็ง

เมื่อมองลงมาในระดับท้องถิ่น สิ่งที่เป็อุปสรรคบางประการของการเกิดประชาสังคมในระดับล่างก็คือ กลไกของรัฐท้องถิ่นที่เป็นแขนขาจากรัฐส่วนกลาง ซึ่งรัฐส่วนกลางใช้ในการครอบงำทางวัฒนธรรมหรือทำลายความหลากหลายทางวัฒนธรรมให้เป็นไปในแนวทางแบบเดียวกับรัฐส่วนกลาง ซึ่งความหลากหลายดังกล่าวแท้ที่จริงคือรากฐานของประชาสังคม ในขณะที่เดียวกันกิจกรรมของรัฐท้องถิ่นที่เข้าโอบอุ้มหรือทำการแทรกแซงต่อชุมชน ทั้งในด้านสวัสดิการและอื่น ๆ ทำให้ชุมชนไม่สามารถพึ่งตนเองได้ หันมาพึ่งรัฐเป็นหลัก นโยบายและการปฏิบัติการเช่นนี้ก็ทำให้ประชาสังคมในระดับรากฐานอ่อนแอลง

จากตัวอย่างของสังคมญี่ปุ่น เห็นได้ว่า มีพัฒนาการบางประการที่มีความคล้ายคลึงกับสังคมไทย เช่น การเติบโตของภาครัฐอันเกิดจากการรวมศูนย์อำนาจ การครอบงำทางวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลให้ชุมชนอ่อนแอลง ซึ่งในขณะนี้ภาครัฐเองก็เริ่มไร้ประสิทธิภาพที่จะจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ต่อไปอีกได้ ภาคทุนกลับมีบทบาทครอบงำสังคมยิ่งขึ้น การพึ่งตนเองของชุมชนและถักทอกันเป็นเครือข่ายประชาสังคม เพื่อเสริมความเข้มแข็งซึ่งกันและกันน่าจะเป็นแนวทางที่สังคมไทยควรจะพัฒนาให้เกิดขึ้น

สิ่งที่เป็นตัวอย่างของพลวัตประชาสังคมในญี่ปุ่น ด้วยการสร้างประชาสังคมในระดับรากฐานสู่ระดับชาติได้ ก็คือ การพยายามเสริมสร้างกิจกรรมสาธารณะโดยชุมชนมีส่วนร่วม หรือเป็นไปในรูปแบบอาสาสมัคร เพื่อเป็นการเสริมระบบจัดการร่วมของชุมชนแต่เดิมให้พัฒนาขึ้น ขณะเดียวกันก็ต้องพยายามสร้างสะพานเชื่อมโยงกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมให้เกิดการทำกิจกรรมเพื่อสาธารณะร่วมกัน ก่อตัวกันเป็นเครือข่ายเพื่อให้เกิดพลังของประชาสังคมมากยิ่งขึ้น พร้อมกับการลดบทบาทของรัฐให้เล็กลง หรือกระจายอำนาจ เมื่อภาคประชาสังคมเข้มแข็งจึงจะสามารถถ่วงดุลกับภาครัฐและภาคทุนเพื่อให้เกิดความสมดุลย์ในสังคมขึ้นได้

หนังสืออ้างอิง

บุญยง ชื่นสุวิมล แปลจาก ฟุคุทาเคะ ทาดาจิ

2538 “โครงสร้างสังคมญี่ปุ่น”, มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, กทม.

John Knight

1996 “ *making citizens in postwar Japan : National and local perspectives* “ Civil Society : Challenging Western Models “, Edited by Chris Hann and Elizabeth Dunn, Routledge.